

Nijolė ČEPIENĖ

LIETUVIŲ KALBOS GERMANIZMŲ FONETINIAI VARIANTAI

Lietuvių kalbos raštuose ir tarmėse yra daugybė germanizmų fonetinių variantų. Nagrinėjant skolinių iš vokiečių kalbos adaptaciją lietuvių kalboje, nustatyta, kad skolinantis ar pasiskolinus žodžius, garsų pakitimai yra reti, daugelis nežinomų formų randamos vokiečių kalbos dialektuose. Be to, rašyba kartais neatspindi garsų tarimo.

Raštuose ir tarmėse turimi skolinių fonetiniai variantai su šiais balsiais veikiausiai kilo iš germaniškų pamatinių žodžių formų su atitinkamais garsais:

1) *i* ir *e*, *u* ir *o*, pvz., *mìsingas* ir *mèsingas* „vario, alavo ir cinko lydinys“, plg. v.v.a. *missing*, *messing*, v.v.ž. *missink*, v. nl. *messinc*, *missinc*, n.v.a. *Messing* (Kluge 475); *geliúoti* ir *geliúoti* „turėti vertę“, plg. Pr. vok. *gele* „t.p.“ (Alm(PrW)); *klùcius*, *-as*, *-is*, *kliùcas*, *-ius* ir *klócius* (R II 79) „kaladė, trinka, pagalys, rąstas“, plg. Pr. vok. *klots* „t.p.“ (Alm(PrW)); *kùlbė* (*kułbė*) ir *kólba* „dėžė, uždedama ant rogių“, plg. v.v.a. *kolbe*, v.v.ž. *kolve*, n.v.a. *Kolben* (Kluge 388). Rytų Prūsų vokiečių tarmėse (ir vidurinėje vokiečių žemaičių kalboje) būta žodžių su *i* ir *e*, *u* ir *o*, plg. *pick*, *peck* (Alm(PrW)), *pik*, *pek* (Mnd W) „pikis“; *šip* (Mitzka § 24), *šef* (Natau § 23), *schip*, *schep* (Mnd W) „laivas“; *Bull*, *Boll* (Fr 94), *bulle* (Mnd W) „jautis“; *brugge*, *brocke* (PrW 829), *brugge* (Mnd W) „tiltas“.

2) *e* ir *a*, pvz., *klēmeris* (*klemerys*) ir *klamaris*, *-eris* „segtukas, sankaba“ < Pr. vok. *klemer*, *klamer* (Alm(PrW)); *jà* (*jã*) ir *jè* (*jě*) dll. „taip“ < Pr. vok. *ja*, *je* (Mitzka § 135); *narcisė* ir *ercisė* bot. „narcizas“, plg. n.v.a. *Narzisse* ir Pr. vok. *Erziss* (Fr 178); *áncugas* (*áncūks*) ir *énciugas* „kostiumas“, plg. n.v.a. *Anzug*. Kai kuriose Rytų Prūsų vokiečių tarmėse balsis *e* buvo artimas *a* ir dažnai su juo net sutapdavo (Fr 163, Riemann 27); be to, prieš nosinius priebalsius ir *l* junginius vietoj *a* kai kuriuose Rytų Prūsijos rytinės dalies vokiečių žemaičių kalbos žodžiuose būta *e* (Natau § 13).

3) *a* ir *u* vietoj vakarų germanų *o*, pvz., *kařbas* ir *kuřbis* (*kuřvis*, *kùrvis*) „krepšys, pintinė, rėtelis“, plg. Pr. vok. *korw*, *korb* (Alm(PrW)), danų *kurv* (Kluge 393); *márgas*, *-is* (*márgė*) ir *mùrgas* „žemės matavimo vienetas“, plg. Pr. vok. *morgen*, *margen* (Alm(PrW)), v.v.ž. *morgen* (Mnd W), kadangi vakarų germanų *o* Rytų Prūsijos Keslaušo tarmėje buvo tariamas kaip *a*, o Semboje ir rytinėje dalyje kaip *u* (Riemann 31).

4) *u* ir *ui*, pvz., *š(i)ùlè* ir *š(i)ùilè* „mokykla“, plg. n.v.a. *Schule*; *rūmas* „dideli, puošnūs namai; gyvenamasis namas“ ir *rūimas* (*ruīmas*) „erdvi laisva vieta; patalpa, kambarys“, plg. v.v.ž. *rūm* „Mnd W), Pr. vok. *rūam* (Natau § 42), n. nl. *ruim* „patalpa; laisva vieta“ (Kluge 587), nes kai kuriose Rytų Prūsijos vokiečių tarmėse *ū*, *ō*, *o* buvo diftongizuojami į *ūa*, *oa*¹.

5) *ō* ir *ū*, *ē* ir *ī*, pvz., *bómas* (*búomas*) ir *būmas* „raštas, kartis kam kelti“, plg. Pr. vok. *bōm* (PrW 436–439); *krón(a)s* ir *krūnas*, *-è* „sunkumų keliamoji mašina“, plg. v.v.ž. *krôn* (Mnd W); *délè* (*dielè*) ir *dýlè* „lenta“, plg. Pr. v.ž. *Dêl* (Fr 139) ir n.v.a. *Diele* „t.p.“; *šénis* ir *šýna* (*šynà*) „ratlankis, rato apkaustas“, plg. Pr. vok. *Schêne* (Fr II 266), v.v.ž. *schêne* (Schwers 131) ir n.v.a. *Schiene* „t.p.“ – vokiečių kalboje, jos dialektuose randama žodžių su minėtais balsiais, plg. dar *rūr* (*Rohr*) „vamzdis“; *līre* (*Lehre*) „mokymas, mokslas“ (Wenzel § 56, 60).

6) *é* ir *ei*, *o* ir *ou*, pvz., *gévelis* ir *géivelis* „statusis stogo galas; skliautai“, plg. Pr. vok. *gêwel* (Alm(PrW)), v.v.ž. *gêwel* (Schwers 39); *žėglis*, *-ius* (*žėglÿs*) ir *žeiglÿs* „burė“, plg. n.v.a. *Segel*; *olà*, *-è* (*uola*) ir *oula* „urvas, landa“, plg. v.v.ž. *hol* (Mnd W); *jō* ir *jóu* „taip (tvirtinamasis žodelis)“, plg. Pr. vok. *jō*, *joa* (Mitzka §§ 104, 135), nes daugelyje Rytų Prūsų vokiečių tarmių *e* dvibalsinamas į *ēi*, *o* *o* – į *ōu* (Ziesemer 123, 128–130, Mitzka §§ 127, 138, 172, Natau §§ 3, 34, 37, 41).

Skolinių variantai su šiais priebalsiais taip pat tikriausiai kilo iš skirtingų vokiškų pamatinių žodžių formų:

1) *p* ir *b*, *t* ir *d*, *k* ir *g*, pvz., *plánka* ir *blánka* „stora lenta“, plg. Pr. vok. *Planke* „stora lenta“ (Fr II 152), v.v.ž. *blanke* (Schwers 13); *pultè* ir *bultis* „stora vinis, kaištis“, plg. Pr. vok. *bult* (Alm(PrW)), v.v.ž. *bólte* (Schwers 20); *trōgai* ir *drōgai* „neštuvai“, plg. Pr. vok. *trōy* (Alm(PrW)), v.v.ž. *drōge* (Alm(Lasch Wb)); *trūmelis*, *-ulis* ir *drūmelis* „indas arbatai (vandeniui) virti“, plg. v.ž. *trummel* „t.p.“ (Schwers 145), Pr. vok. *drummel* „būgnas“ (Alm(PrW)); *klēkneris* ir *glékneris* „varpininkas“, plg. Pr. vok. *klēkner* (Alm(PrW)), n.v.a. *Glöckner* „t.p.“; *krōpas* ir *grōpis* „katilas, puodas“, plg. Pr. vok. *Groppen*, *Groppe* (Fr 250), nes jau vokiečių kalboje būta variantų su minėtais priebalsiais; pietinėse ir vidurio vokiečių tarmėse priebalsiai *b*, *d*, *g* kai kuriose pozicijose sutapo su *p*, *t*, *k* (Fr I 213, II 114, 389, Paul §§ 135, 145, 169, 200).

2) *s* ir *š* prieš priebalsius, pvz., *spýkerè*, *-is* ir *špýkèrè*, *-is* „javų sandėlis, klėtis“, plg. v.v.ž. *spiker* (Schwers 116), Pr. vok. *špiker* (Alm(PrW)); *sméra* ir *šmēras*, *-ē* „ratų tepalas“, plg. v.v.ž. *smēr* (Schwers 112), Pr. vok. *šmēr* (Alm(PrW)); skoliniai su *s* pasiskolinti tikriausiai iš vokiečių žemaičių dialektų, o su *š* – daugiausia iš vokiečių aukštaičių arba suaukštaitintų žemaitiškų žodžių.

¹ Plačiau žr. N. Čepienė, Dvibalsio *ui* kilmė skoliniuose iš vokiečių kalbos, – LKK XXXIV (1994) 158–161.

3) *s* ir *z*, *s* ir *c*, *z* ir *ž*, *š* ir *ž*, *š* ir *č*, *c* ir *č*, pvz., *sāksas* ir *zāksas* „Saksonijos gyventojas“, plg. n.v.a. *Sachse*; *dýselis* (*dyselýs*) ir *dýcelis*, -*é* „rodiklis, gražulas“, plg. Pr. v.ž. *dîsel* (Mitzka § 90); *kézas* ir *kéžas* „sūris; varškė“, plg. Pr. vok. *kêz* (Mitzka § 40), Pr. vok. *kêš* (Alm(PrW)); *šiūrštas* ir *žiūrštas* „prijuostė“, plg. Pr. vok. *šoršt*, *šeršt* (Alm(PrW)); *šérė* ir *čérė* „ratelio sparnas“, plg. Pr. vok. *šêre* (Alm(PrW)); *akcizė* ir *akčýžė* „netiesioginis mokestis prekėms“, plg. Pr. vok. *Akzise*, kadangi Rytų Prūsų vokiečių tarmėse būta leksemų variantų su šiais garsais².

4) *b* ir *v*, *b* ir *m*, pvz., *ébelis* ir *évelis* „drožtuvas, oblius“, plg. Pr. vok. *hêwel* (Alm(PrW)), v.v.ž. *hövel* (Sehwers 34), v.v.a. *hobel* (Kluge 311); *dýbžakas* ir *dîmžakas* „kišenė“, plg. Pr. vok. *Diebssack*, v.ž. *Dêwssack* (Fr 139); tikriausiai dėl vokiečių aukštaičių kalbos įtakos vokiečių žemaičių *v* buvo pakeistas į *b*; be to, vidurinės vokiečių žemaičių kalbos priebalsis *b* buvo labai minkštas, todėl dažnai, net žodžio pradžioje, pakisdavo į *v* ar *m* (Mnd W I 137).

5) *g* ir *j*, pvz., *gévelis* ir *jévelis* „statusis stogo galas; skliautai“, plg. Pr. vok. *gêwel* (Alm(PrW)), v.v.ž. *gêwel* (Sehwers 39); *gifreiteris* ir *jefreiteris* kar. „jefreitorius, grandinis“, plg. n.v.a. *Gefreiter* – garsas *j* vietoj *g* buvo tariamas kai kuriose Prūsų vokiečių tarmėse (Mitzka § 66, Riemann 44).

Germanizmų variantų įvairovę galima paaiškinti Rytų Prūsų, iš kur daugiausia skolinių pateko į lietuvių kalbą, gyventojų mišria sudėtimi. Viduramžiais čia atsikėlė vokiečiai iš vidurio Vokietijos (vidurio vokiečių kalbos ploto) ir šiaurės vakarų (palei Baltijos pakrantes) (vokiečių žemaičių kalbos ploto). Vėliau atvyko gyventojų ir iš pietų Vokietijos. Be to, Rytų Prūsijoje apsigyveno škotų, olandų, šveicarų. Tačiau joje buvo kalbama daugiausia vokiečių žemaičių tarmėmis (Ziesemer 101 t.t.).

Taigi skolinių fonetiniai variantai rodo, kad žodžiai buvo skolinami iš įvairių vokiečių kalbos tarmių bei bendrinės kalbos.

PHONETISCHE VARIANTEN DER GERMANISMEN IM LITAUISCHEN

Zusammenfassung

Bei der Untersuchung der Adaptation der deutschen Lehnwörter im Litauischen wurde festgestellt, daß Lautveränderungen bei der Entlehnung oder nach der Entlehnung der Wörter selten vorkommen, viele bisher unbekannte Formen in deutschen Dialekten zu finden sind. Die Orthographie widerspiegelt manchmal die Aussprache der Laute nicht.

Im Schrifttum und in den Mundarten des Litauischen vorhandene Varianten der Lehnwörter mit diesen Vokalen sind wahrscheinlich von den deutschen Grundwörtern mit entsprechenden Lauten abstammend: 1) *i* und *e*, *u* und *o* (*mîsingas* und *mèsingas* „Messing“, *klùcius*, -*as*, -*is* und *klócius* „Holzklotz, Baumstumpf“); 2) *e* und *a*, (*jà*, *jã* und *jè*, *jê* „ja“); 3) *a* und *u* anstatt des Westgermanischen *o* (*márgas*, -*is*, -*é* und *mùrgas* „Morgen (Flächenmaß)“); 4) *u* und *ui* (*š(i)ùlė* und *š(i)ùilė* „Schule“); 5) *ō* und *ū*, *ē* und *ī*

² Žr. N. Čepienė, Priebalsiai *s* ir *š*, *s* ir *z*, *s* ir *c*, *š* ir *ž*, *š* ir *č*, *z* ir *ž* bei *c* ir *č* skoliniuose iš vokiečių kalbos, – LKK XXXVI (1996), spausdinamas.

(*krón(a)s* und *krúnas*, -ė „Kran, eine Hebelade zum Langholzaufladen“, *délė*, *dielė* und *dylė* „Diele, Planke“); 6) *ė* und *ei*, *o* und *ou* (*žėglis*, -*ius*, *žėglỹs* und *žėiglỹs* „Segel“, *jō* und *jou* „ja“).

Die Varianten der Lehnwörter mit diesen Konsonanten sind wahrscheinlich auch von den verschiedenen deutschen Grundformen abstammend: 1) *p* und *b*, *t* und *d*, *k* und *g* (*plánka* und *blánka* „Planke, dickes Brett“, *trōgai* und *drōgai* „Trage, Bahre“, *krōpas* und *grōpis* „Kochtopf“); 2) *s* und *š* vor Konsonanten (*smėra* und *šmėras* „Schmiere, Wagenschmiere“); 3) *s* und *z*, *s* und *c*, *z* und *ž*, *š* und *ž*, *š* und *č*, *c* und *č* (*supà*, *sùpė* und *zupà*, *zùpė* „Suppe“; *dyselis*, *dyselỹs* und *dýcelis*, -ė „Deichsel“; *zogas*, *zoga* und *žiogas*, *žioga* „Säge“, *šveñgelis* und *žveñgelis* „Strangholz (am Pferdegespann), Schwengel“; *šėrė* und *čėrė* „Schiere am Spinnrad, Spulschiere“, *akcizė* und *akčýžė* „Akzise“); *b* und *v*, *b* und *m* (*ėbelis* und *ėvelis* „Hobel“; *dýbžakas* und *dímžakas* „große Tasche in den Kleidern, Diebstasche“); 5) *g* und *j* (*gėvelis* und *jėvelis* „Giebel“).

Die phonetischen Varianten der Lehnwörter zeigen, daß die Wörter aus verschiedenen Formen der deutschen Mundarten und aus dem Hochdeutschen entlehnt worden sind.

Literatūra

Alm – K. *Alminauskis*, Die Germanismen des Litauischen, Teil 1: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen, Kaunas, [1934].

Kluge – F. *Kluge*, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1957.

Mitzka – W. *Mitzka*, Ostpreussisches Niederdeutsch nördlich vom Ermland, Marburg, 1919.

Mnd W – K. *Schiller*, A. *Lübben*, Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bd. 1–6, Münster in Westf., 1931.

Natau – O. *Natau*, Mundart und Siedlung im nordöstlichen Ostpreußen, Königsberg, 1937.

Pr W – W. *Ziesemer*, Preussisches Wörterbuch, Bd. 1–2, Königsberg, 1935–1944. (Pr W) – W. *Ziesemerio* „Preussisches Wörterbuch“ rankraštis, kuriuo pasinaudojo K. *Alminauskis*.

Riemann – E. *Riemann*, Preussisches Wörterbuch, Neumünster, 1974.

Sehwers – J. *Sehwers*, Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen, Berlin, 1953.

Wenzel – F. *Wenzel*, Studien zur Dialektgeographie der südlichen Oberlausitz und Nordböhmens, Marburg, 1919.

Ziesemer – W. *Ziesemer*, Die ostpreußischen Mundarten. Proben und Darstellung, Breslau, 1924.